

К. М. КОЛЕСНИКОВ

УДК 94:351.713:339.543(093)

АФІНО-БОСПОРСЬКА ХЛІБНА ТОРГІВЛЯ IV–III СТ. ДО Н. Е.: МИТНО- РЕГУЛЯТИВНІ МЕХАНІЗМИ В ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена аналізу віддзеркалення митно-регулятивних механізмів боспорсько-афінської хлібної торгівлі IV–III ст. до н. е. в античних джерелах та сучасній історіографії.

Ключові слова. Боспорське царство, Афіни, хлібна торгівля, митно-регулятивні механізми, митні привілеї, ателія (безмитність), протопрасія (право першочергового завантаження суден).

Статья посвящена анализу отражения таможенно-регулятивных механизмов боспорско-афинской хлебной торговли IV–III вв. до н. э. в античных источниках и современной историографии.

Ключевые слова. Боспорское царство, Афины, хлебная торговля, таможенно-регулятивные механизмы, таможенные привилегии, ателия (беспошлинность), протопрасия (право первоочередной загрузки кораблей), историография, источниковедение.

Article is devoted to the analysis of reflection of customs regulatory mechanisms of Bosporian-Athenian grain trade 4-th–3-th centuries BC in antique sources and a modern historiography.

Key words. Bosporan kingdom, Athens, grain trade, customs regulatory mechanisms, customs privileges, atelia (duty free), protoprusia (the right of prime loading of the ships), historiography, source study.

Актуальність роботи. Дослідження торгівлі хлібом між крупними політико-економічними центрами Еллади (Афіни, Спарта, Коринф, Мілет тощо) та її «колоніальною» периферією (Сицилія, Понт, Кіренаїка тощо) завжди пригортали увагу дослідників, оскільки пов'язані з нею проблеми мали не лише економічне, а також соціальне, політичне, міжнародне та військове значення. Питання торгівлі північнопричорноморським хлібом в Елладі і зокрема в Афінах цікавили фахівців не лише самі по собі, а й у зв'язку з подіями Греко-персидських війн, Пелопонеської війни, македонської експансії та конфліктів діадохів. Історіографія. Інтерес до цієї торгівлі загострився від межі XIX–XX ст., коли до традиційно відомого комплексу наративних джерел завдяки археологічним розкопкам почали долучатися джерела епіграфічні. Ще

однією причиною загострення інтересу, що не вщухав до другою половиною минулого століття, стала суперечка між прихильниками і противниками ототожнення античного способу господарювання з тогочасною капіталістичною економікою – т. зв. дискусія «модерністів» (Ю. Белох, Р. Пельман, Е. Цибарт, М. Ростовцев) і «примітивістів» (А. Циммері, М. Вебер, Л. Ортель) [18, с. 115]. Нині на новому рівні історіографічних узагальнень, хоча і за умов відносно стабільної, незмінної джерельної бази актуалізується зацікавленість у дослідженні проблематики винесеного у заголовок статті сюжету, про що, зокрема, свідчать роботи Г. Р. Цецхладзе і В. Д. Кузнєцова [25, с. 243–252; 19, с. 16–39]. Постановка завдань роботи. Предметом цієї статті є торговельно-митні відносини, що існували між Афінами і

Боспором у IV–III ст. до н. е. в сфері торгівлі хлібом – стратегічним товаром античності. Її метою є пошук та аналіз митно-регулятивних механізмів у цій торгівлі, а також їх відбиття в античних джерелах та віддзеркалення в сучасній історіографії.

Результати роботи. В архаїчну добу в Елладі оформився інститут проксенії, що полягав у налагодженні зв'язків між полісами через приватних осіб – впливових громадян, які надавали підтримку на своїй батьківщині громадянам дружнього полісу, за що отримували в останньому низку пільг – безмитність (ателію), право придбання землі і будинку (енктесіс), громадянство (політію) тощо [14, с. 5–7; 15, с. 118, 122–123]. Протокол проксенічних актів – постанов народних зборів про дарування проксенії – у більшості давньогрецьких полісів також оформився за доби архаїки відповідно до афінських зразків. Найдавніші проксенії Північного Причорномор'я, що дійшли до нашого часу, датуються наступною, класичною добою, зокрема другою половиною V–IV ст. до н. е. У класичну добу саме шляхом проксенії узгоджувалася більшість питань, пов'язаних з оформленням митних привілеїв і регулюванням торговельних зв'язків. Проксени ставали напівофіційними посланцями інших полісів у себе на батьківщині, оскільки фактично виконували консульські функції. Завдяки ж митно-торговельним привілеям вони перетворювалися на економічних представників своєї батьківщини в тому полісі, громадянством і пільгами якого вони були обдаровані як його проксени. Утім, ситуація починає повільно змінюватися від доби пізньої класики та раннього еллінізму.

Для централізованих елліністичних монархій Східного Середземномор'я питання дарування проксенії уже не відіграло суттєвої ролі: проксенія як форма міжполісних зносин на той час витісняється більш розвинутими, досконалішими формами – міжнародними договорами. Утім, наймогутніший державний організм Північного Причорномор'я – Боспор –

залишився дещо на узбіччі нових віянь, оскільки його монархи не змогли відмовитися від проксенії, роздаючи їх заможним іноземним торговцям уже від свого імені, а не від імені народу [20, с. 27–40]. Ці проксенії з доданими до них привілеями безмитності і громадянства не були обмежені кордонами полісної землі якогось боспорського міста, а мали загальнобоспорські масштаби, чим принципово відрізнялися від усього відомого в тодішній Елладі.

З різноманітних джерел відомо, що поряд із використанням модифікованого в умовах монархічного режиму інституту проксенії Боспор у IV ст. до н. е. не цурався, а повільно сприймав нові тенденції улаштування міжнародних відносин. На думку Т. В. Блаватської, вже на 394 р. до н. е. він був зв'язаний з найбільшим своїм контрагентом – Афінами – договорами, що давали переваги всім афінським громадянам, які прибували в торгових справах [2, с. 127]. Цього вимагали великі обсяги боспорсько-афінських експортно-імпорتنих операцій. Існування договорів і спеціальних чиновників, що опікувалися прибулими на Боспор афінянами, робило зайвим проголошення окремих проксеній для конкретних афінських купців. Не випадково у відносинах Боспору з Афінами вони відсутні з обох сторін. У той же час у взаємовідносинах Боспору з іншими державами, з якими договірні відносини не були встановлені, проксенія залишалася дієвою формою зв'язку. Це підтверджується тим, що оголошення особи проксеном залежало від правителя Боспору, на відміну від елліністичних монархій, де проксенію, яка перетворилася там на інститут суто почесний, продовжували надавати автономні міста. Наявність договору не виключала, проте, приватної гостинності – ксенії, про яку ми дізнаємося, зокрема, з Трапедзитської (Банкірської) промови Ісократ (Isocr., XVII, 38, 42, 43).

Отже, на початку IV ст. до н. е. між Боспором і Афінами міг існувати договір, що

регулював взаємини двох держав, серед іншого це – нормування судових процедур, встановлення ателії (права безмитного вивезення афінянами хліба з Боспору) та протопрасії (права першочергового завантаження хлібом афінських суден). Такою ж ателією й деякими іншими привілеями користувалися представники держави Спартоکیدів у Афінах (Dem., XX, 31–36; XXXIV, 36; Isocr., XVII, 57) Між Афінами й Боспором, отже, існував торговий договір, ухвизіОкбї, за словами Демосфена. Його копії, вирізані на стелах, були виставлені в боспорській столиці Пантикапеї, афінському порту Піреї та в Гієроні (‘Йєсьн) – місцевості неподалік входу до Фракійського Боспору (Dem., XX, 37).

За С. А. Жебелєвим, головний пункт боспорсько-афінського договору оголошував взаємну ателію: афіняни могли безмитно вивозити з Боспору хліб у будь-якій кількості, боспоряни з Афін – будь-який закуплений на ринку товар [10, с. 131]. Але більш вірогідним видається припущення, що афінська ателія була надана лише боспорським царям і членам їх родин. Так, у своїй промові «Проти Лептина про безмитність» Демосфен постійно апелює до наданих тодішнім боспорським правителем Левконом привілеїв афінянам та особистих інтересів Левкона, що забезпечувалися афінською ателією, дарованою йому як проксенічному громадянину Афін у відповідь на його благодіяння (Dem., XX, 34, 36, 38). Особистісний характер афінських привілеїв, спрямованих саме на боспорських тиранів, а не на всю їх державу, обумовлювався тим, що торгівля хлібом на Боспорі зосереджувалася саме в їх руках [6, с. 239–241; 1, с. 509].

У «Промові проти Лептина про безмитність» Демосфен детально розкриває всі переваги, які афінський народ отримує від безмитності, дарованої Левконом. Аттичний оратор, зупиняючись на найважливішій статті взаємної торгівлі, зазначає, що з володіння Левкона¹ вивозиться в Піреї «близько 400 тис. медимнів хліба, як зазначено

у записках сітофілаків; отже, (завдяки відміні мита в 1/30 від вартості товару) він дарує нам 10 тис. з 300 тис., а зі 100 тис. приблизно 300». Виходячи з тексту Демосфена (XX, 29–30), можна припустити, що надана боспорським правителям у відповідь афінська ателія являлася за формою не міждержавною угодою, а звичайною проксенією, дарованою за їх заслуги перед Афінською державою. Розкриваючи недоліки законопроекту Лептина про ліквідацію права безмитності для всіх громадян, крім нащадків тирановбивць Гармодія й Арістогітона, Демосфен зазначає, що, за цим проектом, і боспорський правитель Левкон – чужоземець за походженням і афінський громадянин за рішенням народу – позбавляється всупереч усім благодіянням, які робить місту, свободи від повинностей (серед яких, імовірно, бувають тільки безмитність, але й свобода від літургій). А позбавлення Левкона з нащадками наданої їм ателії в Афінах загрожувало такою ж утратою ателії для афінян на Боспорі. Якби афінські пільги для Левкона з нащадками були зафіксовані не проксенією, а відмінною за формою, спеціальною міждержавною угодою, ймовірно, законопроект Лептина про скасування пільг для громадян не мав би чинності щодо боспорських правителів. Але ж, захищаючи інтереси останніх, Демосфен змушений виступати проти лептинівського законопроекту. Отже, в даному випадку перед нами за суттю новий для елліністичного світу спосіб урегулювання митних і торговельних відносин – міждержавний афінсько-боспорський договір, втілений за формою у традиційну для Еллади афінську проксенію Спартокідам. Контрагентом Афін у хлібній торгівлі з Боспором було не громадянство грецьких міст держави, а виключно Спартокіди та їх родина як приватні особи. Вони самі, а не Боспор як такий, отримують ателію в Афінах. У винагороду за це Спартокіди гарантують афінянам своїми едиктами (κζςεγμβφβ), тобто адміністративними розпорядженнями, а не законами (πτῖη μῆμπῖ), торгово-митні привілеї. Ці привілеї отримують спочатку

афіняни, а згодом усі купці, що вивозять хліб у аттичні гавані [22, с. 186].

І. Б. Брашинський зазначає, що афінські купці на Боспорі звільнялися не від усіх зборів. Адже там, крім звичайного вивізного мита (так зване «тридцять»), іноземні купці обкладалися торговим і портовим митом. Так от, ателія, надана Спартокідами купцям, що везли збіжжя в Афіни, не звільняла їх від сплати всіх цих зборів, а лише від експортного мита, можливо, також – від податку на укладання торгової угоди [3, с. 132]. Такий характер пільг указує на їх призначення: усіляко сприяти збільшенню обсягів закупівель і вивезення царського хліба. Звільнення від портового мита (елліменіону) та деяких інших зборів регулювалося індивідуальними декретами.

Якщо проксенії проголошували свободу від мита на всі товари в усій державі (або не надавали ателії зовсім), то ателія афінянам торкалася лише безмитного вивезення хліба (а не всіх товарів) і тільки з царської гавані – Пантікапею, який нерідко іменувався просто Боспором. Серед доказів – згадка Демосфена (XX, 33) про окреме поширення ателії для афінян і на Феодосію, після її завоювання Левконом; якби безмитність охоплювала всі порти держави, а не тільки Боспор-Пантікапей, вона мала б автоматично поширюватися на новопридбані землі, а не вимагати спеціальних оголошень.

Фахівці зазначають, що ателія поширювалася тільки на царський хліб і, можливо, на хліб тих вищих царських чиновників, які, подібно до відомого Сопея, отримували від царя в користування великі земельні угіддя. Таке тлумачення знаходить підтвердження в тому, що у відповідь афіняни гарантували право безмитності тільки боспорським царям і членам їх родин, а не всім боспорцям. Усе це вказує на велику зацікавленість Афін саме в царській торгівлі й на відсутність інтересу або малу зацікавленість торгівлею з приватними боспорськими купцями. Так, і Демосфен (XX, 31) підкреслює, що безпереймне

постачання Афін боспорським хлібом є наслідком не лише родючості боспорського ґрунту, але й того, що Левкон як його «власник, господар» (кэсйпт), звільнив афінян від мита. Це – додаткове пояснення відсутності в Афінах протягом усього IV ст. до н. е., наповненого жвакими стосунками з Боспором, проксенічних декретів на честь хоча б когось з боспорців при загальному багатстві на такі декрети для інших іноземців.

С. А. Жебельов припускає, що Спартокіди не брали встановленого ними мита на хліб, що експортувався в Афіни, не тільки через прагнення збути якомогабільшу його кількість. Не менш важлива причина – відсутність сенсу стягувати мито з хліба, що був зібраний на «царській землі», оскільки це мито надходило в царське ж розпорядження [10, с. 136]. На нашу думку, припущення справедливе лише за тієї умови, якщо Спартокіди своїми силами (власними або орендованими кораблями) організовували вивезення зерна, а не продавали його приватним торговцям – емпорам або афінським державним представникам. Останні поряд з вартістю самого товару могли б збагатити царську скарбницю і митом, сплаченим за нього. На перший погляд, існують непрямі докази справедливості гіпотези С. А. Жебельова: із приписаного Ксенофону трактату «Про доходи» (III, 14) випливає, що в Афінах другої половини IV ст. до н. е. державного торгового флоту не було. Хліб, отже, мав доставлятися в Афіни або на кораблях приватних судовласників – навклерів, або на торгових судах, що належали боспорському уряду. Існування останніх, здавалося б, підтверджується афінським декретом 346 р. до н. е. Останній містить, крім іншого, дозвіл боспорським представникам найняти висококваліфікованих матросів (хТрзсЭфбй), що знали корабельних снастях, з числа афінських громадян (фетів), які до того служили в афінському військовому флоті² (IG, II², 212 = Syll. ³, 206 = МИС, № 3).

Утім, якщо погодитися з наведеною гіпотезою С. А. Жебельова, то надана афініям безмитність виявиться повною фікцією. Тому що в цьому випадку, ателія купцям, що везуть хліб до Афін, втрачала б усілякий сенс і привабливість: якщо царі самостійно вивозять і продають власний хліб, то в чому ж тоді для Афін виявляються пільгові умови торгівлі без мита? Така «ателія» не була б пільгою афініям, а пільгою Спартокідам від самих себе для себе ж. У цьому випадку царі-експортери змушені були б самі добиватися в Афінах права звільнення від увізного мита. До того ж наявні джерела не дають можливості відкинути самостійне значення афінських і неафінських приватних купців у хлібній торгівлі Боспору з Афінами. Чого вартий хоча б заклик Перісада I до всіх бажаючих вивезти хліб до Афін скористатися ателією і протопрасією (Dem., XXXIV, 36): це що звернення до самого себе?

1 Більшість дослідників переконана, що йдеться про обсяги вивезення через пантікапейський порт, масштаби експорту через інші порти, наприклад, феодосійський, зазначеною цифрою не охоплюються. Під хлібом з володінь Левкона розуміється збіжжя, зібране на «царській землі» (чосб вбуйлікЮ), «господарем, хазяїном» (кэсійт) якої був власне базилевс.

2 Вітрильне озброєння військових і торгових кораблів відрізнялося, до того ж у декреті не сказано, для якого типу суден наймалися матроси. Таким чином, припущення про існування боспорського царського торгового флоту залишається всього лише припущенням [7, с. 240].

Роль Спартоکیدів у хлібній торгівлі вимагає додаткових пояснень. К. М. Колобова вказує на «зосередження хлібної торгівлі з Афінами в руках царів» [16, с. 64]. В. Ф. Гайдукевич підкреслює, що «значення Спартоکیدів у хлібній торгівлі було настільки великим, що вони ніби затуляли собою інших купців-експортерів» [6, с. 67]. Близькість правлячої династії до купців і судновласників походила від спільності їх

інтересів: Спартокіди були, як зазначає С. А. Жебельов, не тільки «хлібними королями», але й комерсантами на троні [10, с. 135]. Тісні стосунки монаршої родини з крупними приватними торговцями розкриваються в розповіді Ісократ (xvii) про Сатира і Сопея, а також в анекдотично-риторичній історії, наведеній Поліеном (VI, 9, 2) у творі «Стратегеми» («УфсбфзгЮмбфб»), «Військові хитрощі»). Зміст цієї історії такий. Левкон, дізнавшись про підготовку громадянами і багато-ким з його друзів заклоту, звертається до всіх купців з проханням позичити гроші. Ті, зрозуміло, з готовністю надають позику. Коли ж виявляється, що Левкону гроші потрібні на організацію протидії, й почувши від царя про плани заколотників, емпори і навклери, озброївшись, беруть на себе обов'язки царських охоронців і палацової варти. Щойно по ліквідації заклоту Левкон повертає купцям заборговані кошти, які, очевидно, мали слугувати запорукою вірності купців правителю. У цій розповіді, що звертала на себе увагу багатьох дослідників, цікаве протиставлення громадян і «друзів» архонта-царя – купцям, які могли бути і негромадянами, могли мати й різне етнічне походження, але спільні економічні інтереси. В. Ф. Гайдукевич і С. А. Жебельов наголошують не тільки на тому, що Спартокіди – це перші і найбільш заможні купці своєї держави, а й на тому, що всі інші купці були першою і найголовнішою опорою династії [10, с. 135, прим. 3; 6, с. 63]. Усе це, на їх думку, дає підстави охарактеризувати Боспор як торгову державу.

Стурбованість боспорських купців долею молоді династії додатково наводить на думку про відсутність у її хлібній політиці заходів, які дуже зачіпляли б зовнішньоекономічні інтереси приватних експортерів. Боспорські династи в IV ст. до н. е. обмежили свої апетити єдиним найвигіднішим напрямком зносин – Афінами, підкріпивши свої привілеї правом першочергового завантаження афінських

суден. Інакше кажучи, повної монополії на вивезення хліба, як у Херсонесі, де бажання її позбутися могло спровокувати невдалий антидемократичний переворот, на Боспорі не було, а проявлялися лише окремі монопольні тенденції.

Залишається розглянути, чи були афінські привілеї на Боспорі – ателія й протопрасія – постійними або ж такими, що діяли протягом обмеженого проміжку часу. А. Кацевалов із згадки Демосфена (XXXIV, 36) про їх повторне оголошення Перісадом I робить висновок, що ателія афінян не була постійною [12, с. 20]. Натомість, І. Б. Брашинський доводить протилежне. Дане свідоцтво датується приблизно 328–326 рр. до н. е. – періодом страшного голоду в Афінах, коли Боспор через війну зі скіфами не міг задовольнити всього попиту на хліб. Фактично, не виконуючи своїх зобов'язань, але бажаючи показати дієвість своїх обіцянок, Перісад усенародно через глашатаїв оголошує, що всі, хто бажає вести хліб в Афіни, в аттичну гавань Пірей, може зробити це безмитно. Таким чином, оголошення Перісада було підтвердженням існуючої ателії всім, хто вивозив хліб до Афін [3, с. 132].

Щодо інших афінських привілеїв, то, як і у випадку з ателією, немає жодних підстав сумніватися в їх постійному характері: діяли вони протягом усього IV ст. до н. е., якщо не довше. Йдеться, перш за все, про протопрасію. Так, Ісократ (XVII, 57) повідомляє про надання Сатиром I права першочергового завантаження суден; Демосфен (XX, 31) зазначає, що Левконом I була обнародована постанова про дозвіл афінянам вантажити свої судна першими. Спарток II і Перісад I, сини Левкона і онуки Сатира, підтвердили збереження за афінянами всіх дарованих їх предками привілеїв із протопрасією включно [7, с. 239–241]. Про збереження ряду привілеїв, якими афіняни користувалися ще з часів Сатира і Левкона, говориться в афінському декреті 288 р. до н. е. на честь Спартока III (МИС, № 3).

Для користування ателією в кожному конкретному випадку отримували відповідний дозвіл боспорських властей (Dem., XXXIV, 36). Важко уявити, щоб на такий дозвіл можна було розраховувати без письмового посвідчення, що хліб дійсно закупляється для Афін і вивозиться в афінський емпорій. Імовірно, такі посвідчення могли видаватися афінськими магістратами, однак, скоріше за все вони видавалися афінськими представниками на Боспорі. Можливо, саме таким представником був Гілон, дід Демосфена, звинувачений політичними супротивниками його онука в здачі боспорянам Німфею [1, с. 511–512; 4, с. 158]. Якби не вимагалися ніякі документальні підтвердження правильного використання ателії, то Спартокіди повністю і безглуздо втрачали б вивізні мита, оскільки будь-хто міг оголосити, що закупляє хліб для Афін. Боспорські правителі були зацікавлені в тому, щоб привілеї, надані ними для тих, хто вивозить хліб у Афіни, були використані за призначенням. Це було тим важливіше, що кінцевим споживачем боспорського хліба були не приватні афінські і неафінські купці, а народ Афін, тобто афінська держава. Гарантувати використання привілеїв за прямим призначенням хоча б у якійсь мірі могли тільки її представники на Боспорі. Тому можна припустити, що там знаходилося торгове представництво Афін, яке виконувало ті самі функції, що й агенти Спартоکیدів у Афінах.

Джерела, тим не менш, донесли випадки контрабандного вивезення товарів та порушення митних правил, вірогідно, пов'язані з підробкою документації, а також факти недоставлення хлібних вантажів до пункту призначення – головного афінського порту Пірею. Підприємливі купці ухитрялися обманювати боспорських урядовців та афінських представників, зловживаючи правом ателії. У промові проти Форміона (Dem., XXXIV, 36) позивач звинувачує навклера Лампіда в тому, що той, прикриваючись іменем Афін, узяв дозвіл на вивезення хліба і безмитність, але повіз його

не в Афіни, а в Аканф, де й продав з великою вигодою для себе. Ця спекуляція була тим вигіднішою, що Боспор, відчуваючи в той час труднощі з доставкою хліба, не мав можливості повністю задовольнити всього попиту, і Перісад I, про що вже йшлося, дозволив вивезення тільки в Афіни, з якими був зв'язаний митно-торговельними угодами.

Блискуча доба в торговельних контактах Боспору охоплювалася IV ст. до н. е. Навіть тривала міжусобиця синів обоженого по смерті Перісада I наприкінці цього століття не спромоглася змінити такого стану справ. Економічне процвітання дозволило його сину й наступнику, переможцю у братовбивчій усобиці Євмелу, гарантувати державну підтримку боспорським купцям. Він енергійно захищав безпеку судноплавства та зміцнював дружні зв'язки з містами Причорномор'я, до того ж він, за словами Діодора Сицилійського (XX, 24), не тільки відновив право безмитності (βτφἄλειβν), яким громадяни Пантікапея користувалися за його предків, а й пообіцяв звільнити всіх від податей (φισσιον εἰς τὴν πωσιν) (SC, I, 477). Використане в тексті поняття «мити» (φἄλξ) може означати як увізне та вивізне мито, так і прямиий податок з майна. М. І. Ростовцев схиляється до останнього. Питання про такий податок (φἄλξ γισσιον) було завжди важливим у грецьких містах, що перебували під управлінням тиранів. На користь цього припущення говорить також і те, що в Діодора φἄλξ зіставляється з εἰς τὴν πωσιν. А це, як і в Афінах, екстремний майновий податок на військові потреби. Стягування цього прямого податку замість військової служби мало бути образливим для вільного грецького громадянина, загалом не звиклого до прямого оподаткування. Натомість питання про вивізне мито стосувалося швидше зовнішньої, а не внутрішньої економічної політики Боспору, і в ньому більш за все були зацікавлені експортери, у великій своїй частці не пантікапейські громадяни [22, с. 189–190].

За сині Євмела Спартока III (304/3–284/3 рр. до н. е.) Боспор і далі торгує хлібом з Афінами, про що свідчить афінський декрет 288 р. до н. е. [7, с. 241–243]. Цей документ, перераховуючи благодіяння предків правлячого монарха та вияви афінської вдячності, урочисто підкреслює дружлюбні почуття Спартока до афінського народу. Цар, дізнавшись від прибулого до нього посольства, що афіняни звільнилися від македонського гарнізону, «зрадів народному щастю і подарував 15 тис. медимнів хліба» (MIS, № 4), пообіцявши й надалі зберігати добре ставлення до Афінського народу, передане йому предками.

При порівнянні документів 346 і 288 рр. впадає у вічі відсутність в останньому будь-яких згадок про надання афінянам ателії, зокрема права безмитного вивезення з Боспору хліба. Також нічого немає про ателію, надану Спартоку Афінською державою. Останнє можна пояснити непотрібністю окремої постанови з цього приводу, якщо предкам Спартока ателія (разом з іншими привілеями, про які йшлося в попередніх проксенічних декретах) була надана спадково. Таким поясненням можна задовольнитися тільки за умов справедливості нашої гіпотези про надання синам і нащадкам Сатира I, потім і Левкона I спадкової ателії в проксенічній постанові. Друге пояснення відсутності згадок про взаємну ателію – коротка редакція декрету 288 р. до н. е., який складається більше з пишних фраз, ніж ділових подробиць, що відрізняють декрет 346 р. до н. е. Проте, не менш імовірним може виявитися наступне, третє пояснення, висловлене ще С. А. Жебелевим. Економічний стан Боспору в 288 р. до н. е. був не настільки квітучим, як у IV ст. до н. е., щоб уряд дозволив собі відмовитися від мита під час експорту хліба в Афіни, прихильність яких забезпечив одноразовий подарунок великої партії зерна (15000 мед., 615 т).

Існує думка, що, оскільки в титулатурі Спартока III – «архонт Спарток, син Євмела», «царствующий Спарток, син Євмела»,

«архонт і царствующий Спарток, син Євмела» (КБН, 18, 19, 974, 1043), на відміну від його попередників, немає переліку підвладних варварських народів, вони зуміли вийти з Боспорської держави. Через внутрішнє послаблення Боспор мирним шляхом (археологія слідів пожеж і руйнувань у цей час не виявляє) втрачав контроль над раніше підвладним населенням Східного Приазов'я та Прикубання, яке постачало на Боспор хліб. Цим, до речі, викликана переорієнтація торговельних зв'язків: через скорочення експорту хліба на перше місце під час вивезення виходять продукти рибальства і тваринництва та раби, увага до Аттики починає поступатися експортній спрямованості на острови Егеїди та Південний Понт. На тлі скорочення поставок хліба (до чого спричинилося також переведення багатьох угідь боспорської хори на виноградарство) посилюються потреби в худобі й рибі. Цим була викликана інтенсифікація власного промислу та створення нового емпорію на варварських землях: відбувається субколонізація дельти Дону, де після занепаду Єлизаветівського городища наприкінці IV – початку III ст. до н. е. боспорцями засновується Танаїс [8, с. 271–272].

З іншого боку, безспірним є значне погіршення економічного становища Афін у першій половині III ст. до н. е. у порівнянні з серединою IV ст. до н. е., через що державі не вигідно було давати ателію під час вивезення товарів з афінського ринку на Боспор. Складне становище Афін проглядає крізь сам текст даної псефісми: звільнившись від загрози македонського панування, афіняни перші направляють власне посольство на Боспор. Це робиться для того, щоб інформувати старіючого царя про власний успіх і відновити контакти, призупинені в епоху боспорських міжусобиць та за правління Євмела, який орієнтувався на встановлення регіональної єдності в межах Понту Евксінського. Афіняни мусили самі шукати шляхи зміцнення могутності й поповнення своїх

економічних ресурсів. Даний напис ясно говорить про двократне посольство афінян до Спартока, осипаного всією масою тих зовнішніх почестей, на які вони були ще спроможні. Тоді як три чверті століття назад більшу зацікавленість у взаємних стосунках виявляла боспорська сторона. Царі-співправителі Спарток II і Перісад I щойно вступивши на престол після смерті свого батька – легендарного Левкона I, самі поспішили з посольством в Афіни (346 р. до н. е.). Правлячи вже самостійно, Перісад I уважав за доцільне навіть підкупляти впливових в Афінах осіб на кшталт Демосфена, який отримував крупні дари головного боспорського багатства – по 1 тис. мед. хліба щорічно [7, с. 241].

В історіографії неодноразово проводилася думка, що головна причина, через яку в тексті нової угоди не була зафіксована взаємна ателія, полягала в скороченні розмірів торговельних зв'язків Боспору і Афін. У боспорського хліба на афінському ринку з'явився сильний конкурент – хліб, що завозився з Єгипту, який, за свідченнями афінських документів, з'являється в Аттиці вже з перших десятиліть III ст. до н. е. В елліністичну добу склалася не дуже сприятлива ситуація для економічного розвитку Боспору: за своїм географічним розташуванням він виявився відрізнаним або принаймні лежав на узбіччі економічних процесів того часу. Вони розвивалися швидше по лінії схід – захід, ніж південь – північ, зосереджуючись уже не так у старих центрах Еллади, як у нових, заснованих у східних царствах діадохів – Александрії, Антіохії, Селевкії тощо. Проте, нині гіпотеза про торговельну конкуренцію Боспору і Єгипту піддається нищівній критиці [23, с. 46–68; 13, с. 7–23].

Висновки. З усіх центрів Північного Причорномор'я тільки Боспор у V–III ст. до н. е. спромігся поставити на широку ногу експорт хлібу – стратегічного товару Еллади. Тому й не дивно, що збереглися джерела щодо митної справи в галузі хліботоргівлі, присвячені Боспору й переважно пов'язані

з його найкрупнішим контрагентом – Афінами. Інші центри Північного Причорномор'я просто не потребували врегулювання торговельних і митних відносин на міждержавному рівні, забезпечуючи масштаби і асортимент своєї торгівлі на напівприватному-напівдержавному рівні шляхом персональних проксеній.

Предметом міжнародного права афінсько-боспорські митні відносини стали не пізніше самого початку IV ст. до н. е., коли між Афінською державою та правлячою династією Боспорської держави було укладено угоди про взаємну ателію. Право торгівлі без мита поширювалося на всіх купців, які отримували офіційні посвідчення від афінських представників на Боспорі про закупівлю хліба для Афінської держави. Ці купці мали право вивозити хліб з пантікапейської гавані, не сплачуючи вивізного мита («тридцятого») та, можливо, торгового мита за здійснення покупки, але звільнення від портового мита (елліменіону) – збору за користування інфраструктурою порту – не охоплювалося договором і регулювалося індивідуальними декретами. Окремою постановою гарантувалося першочергове завантаження афінських суден (протопрасія). Поширення ателії на інші порти Боспорської держави вимагало окремого рішення басилевса, як сталося, приміром, з феодосійською гаванню після приєднання Левконом I Феодосії до Боспору. Від мита звільнявся не весь боспорський хліб, а лише царський, зібраний на царській землі. Втім, це не ущемляло інтересів приватних експортерів: навряд чи всі інші

господарства, крім царського й представників царського оточення, мали товарний характер. Династія міцно спиралася на велике купецтво, яке мало змогу діяти приватно та як уповноважені монарші представники, що дозволяє охарактеризувати Боспор як торгову державу.

У відповідь на прихильність боспорських володарів афінський народ надав ателію царям і членам їх розгалуженої родини. Афінам не було сенсу дарувати безмитність усім боспорцям: хлібна торгівля на Боспорі, знаходячись у руках носіїв влади, мала монопольну тенденцію. За своєю формою дарована ателія була втілена, найімовірніше, в традиційну для Еллади проксенію. Таким чином, у IV ст. до н. е. комплекс домовленостей між Спартокідами та афінським народом, які щоразу офіційно подовжувалися з воцарінням чергових боспорських володарів, за суттю являв собою новий для елліністичного світу спосіб урегулювання митних і торговельних відносин – міждержавний договір. Він був оформлений, з одного боку, господарсько-адміністративними розпорядженнями боспорських басилевсів, а з другого – декретами, тобто підзаконними актами – постановами-псефісами, а не законами афінських народних зборів. Ці постанови в застарілій для елліністичної доби формі проксенії містили перелік пільг для Спартоکیدів.

Умовні скорочення

ВДИ	Вестник древней истории
КБН	Корпус боспорских надписей...
МИС	Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях...
Dem.	Демосфен. Речи...
IG	Inscriptiones Graecae.
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini... – Ed. II.
Isocr.	Исократ. Речи. Письма...
SC	Scythica et Caucasica. Известия древних писателей...
Syll. ³	Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum nunc tertium edita. – Bd. I–IV. – Lipsiae, 1915–1924.

Джерела літератури

1. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции/Подред. В. И. Кузищина – СПб.: Алетейя, 2000. – 608 с.
2. Блаватская Г. В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 160 с.
3. Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н. э.)//ВДИ. – 1958. – № 1. – С. 129–137.
4. Брашинский И. Б. Афины Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. – М.: Наука, 1963. – 176 с.
5. Брашинский И. Б. К вопросу о положении Нимфея во второй половине V в. до н. э.//ВДИ. – 1955. – № 2. – С. 148–161.
6. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1949. – 623 с.
7. Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии//ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 231–316.
8. Давня історія України В 3-х т. – Т. 2: Скіфо-антична доба/Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. – К.: Ін-т археології НАН України, 1998. – 494 с.
9. Демосфен. Речи В 3-х т./Пер. с древнегреч. отв. ред. Е. С. Голубцова Л. П. Маринович, Э. Д. Фролов. – М.: Памятники истор. мысли, 1994. – Т. 1. – 608 с.
10. Жебелев С. А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1953. – 388 с.
11. Исократ. Речи. Письма / Пер. под ред. К. М. Колобовой. – XVII. «Банкирская» речь (Трапедзитик)/Пер. Н. Н. Залесского//ВДИ. – 1968. – № 4. – С. 209–216.
12. Кацевалов А. Нариси з історії економічного життя грецьких колоній на північному Узбережжі Чорного моря//Збірник заходознавства ВУАН – К., 192?//НБ ім. В. І. Вернадського – В0132204. – Вирізка. – С. 1–46.
13. Колесников К. М. Проблема регулювання торгівлі античними державами Північного Причерномор'я в джерелах та історіографії//Історія торгівлі, податків та мита. Збірник наукових праць/Заред. О. О. Дячка. – Дн-вськ: АМСУ, 2007. – С. 7–23.
14. Колесников К. М. Ателя проксенічних актив колоній Північного Причерномор'я як спосіб регулювання торгівлі//Грані. – 2008. – № 2 (58). – С. 3–9.
15. Колесников К. М. Митні відносини на півночі римського Понту: історіографічно-джерелознавчий аналіз проксеній//Древности 2009. Харьковский историко-археологический ежегодник – Х.: ХИАО; НМЦ «МД», 2009. – С. 116–130.
16. Колобова К. М. Политическое положение городов в Боспорском государстве//ВДИ. – 1953. – № 4. – С. 47–71.
17. Корпус боспорских надписей/Подред. В. В. Струве, М. Н. Тихомирова В. Ф. Гайдукевича др. – М.; Л.: Наука, 1965. – 951 с.
18. Кошеленко Г. А. Экономика Древней Греции в современной зарубежной литературе//Древний Восток и античный мир: Сборник / Под ред. В. И. Кузищина – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 115–128.
19. Кузнецов В. Д. Некоторые проблемы торговли в Северном Причерноморье в архаический период//ВДИ. – 2000. – № 1. – С. 16–39.
20. Никитина И. П. Институт проксеніи в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск: Свердловский юридический институт, 1984. – С. 27–40.
21. Полиэн. Стратегемы/Пер. с греч. под общ. ред. А. К. Нефедкина. – СПб.: Евразия, 2002. – 608 с.
22. Ростовцев М. И. Государство и культура Боспорского царства [Глава VI. Из II т. «Исследования по истории Скифии и Боспорского царства»]//ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 182–197.
23. Трофимова М. К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта III в. до н. э.)//ВДИ. – 1961. – № 2. – С. 46–68.
24. Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе/Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – Т. I: Греческие писатели. – Вып. 1–3. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1890–1900. – VIII + 946 с. + 1 карта.
25. Tsetskhladze G. R. Trade on the Black Sea in the Archaic and Classical Periods: Some Observations//Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 243–252.